

УТВЪРЖДАВАНЕ ЕСТЕТИЧЕСКАТА ШИРОТА И ИСТОРИЧЕСКИТЕ ПЕРСПЕКТИВИ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯ РЕАЛИЗЪМ

(За книгата на Д. Ф. Марков „Проблемы теории
социалистического реализма“. М., 1975)

Тончо Жечев

Както казват русите, нечею греха таить — Дмитрий Феодорович Марков доскоро, а и все още ни е познат предимно като голям познавач и приятел на нашата литература, като неин историк, като виден славист, енергичен организатор на съветската наука и нашите съвместни проучвания. Той и В. И. Злиднев след смъртта на патриарха на съветската българистика акад. Державин поеха нейното кормило, вложиха много сили за внедряването на огромния опит, идеи, понятия, теории, изработени от съветската литературоведческа школа в интерпретацията на някогашните и днешните явления в българската литература, в разглеждането на нейната еволюция и историческа съдба. Така или иначе, независимо че е възможно да бъдат оспорени едни или други положения в техните работи, днес ние не можем да си представим не само облика на чуждестранната българистика и славистика без техните трудове и приноси. Ние не можем да си представим съвременното българознание, нашето литературознание без онази негова част, която съставиха трудовете на Дмитрий Марков и Виталий Злиднев върху историята на българската литература, по българо-руските литературни и културни връзки, по тенденциите в българската поезия в началото на века, за проблемите на ранната социалистическа литература у нас и въпросите на зараждането, еволюцията на социалистическия реализъм в българската литература, по традициите на нашата революционна лирика и проза в техните исторически контакти със съветската литература, за общите и специфичните закономерности на литературното развитие, открити в съпоставително изучаване.

Някак незабелязано за нас Д. Ф. Марков включи в своите творчески научни интереси много широк исторически материал от южнославянските и западнославянските литератури, от съветската и руската литература; неговите проучвания придобиха нови мащаби, от което нашата литература печели. Защото в тези изследвания българският литературен опит естествено, органично се включва в мащабни съпоставки, често дори става основа на обобщения, валидни не само за него, но и за общославянския и общоевропейския литературен процес, подказва идеи, които резюмират наднационален, общосоциалистически или общочовешки литературен опит.

В това развитие има нещо съвсем естествено и закономерно, това трябваше да се очаква от всеки, който познава и следи изследователската линия, логиката

на творческите интереси на Марков. Едва ли някой ще отрече, че центърът, оста на тези интереси и на разноразличните му научни дирения винаги са и остават въпросите за появата на социалистическите идейни тенденции в българската литература от края на миналия век, особеностите в развитието на ранната социалистическа литература, етапите и закономерностите на нейното узряване и естетическо утвърждаване метода на социалистическия реализъм в творчеството на Христо Смирненски. Всеки ще види, че този исторически литературен интерес стои само на крачка от теорията изобщо, от теорията на социалистическия реализъм в частност. Може без излишна скромност да се твърди, че развойните линии на българската литература от края на миналия век до утвърждаването на метода на социалистическия реализъм в нея в началото на двадесетте години са дали на Д. Ф. Марков основополагащия конкретен литературен, естетически материал за мащабни обобщения и идеи за теорията на социалистическия реализъм, довели са го до мисълта за историческата откритост на социалистическия реализъм като художествена система, проверявана и доказвана върху естетическия опит на другите социалистически страни и развойните тенденции в редица южнославянски и западнославянски литератури. Във всеки случай прави впечатление, че някои от възраженията, които бяха изказани в съветския печат по теорията на Марков, остават за нас малко или много непонятни. На мен ми се струва, че понякога те се дължат, простете отново за нескромността, на непознаването естетическия опит на нашата литература, по-конкретно на развитието на социалистическата литература в България.

А този опит си струва изучаването. Самите ние малко сме направили, за да изпъкне неговата уникалност, от една страна, и неговата общовалидност, от друга. Има нещо дълбоко интригуващо тук, то може да поддържа изследователския пламък до края на дните ни, стига всичко да не се вкарва в предварителни, априорно създадени схеми и не се поставят плашещи бариери при научното дирене. Факт е, че в една полупатриархална България, която едва-едва е разредила въпросите на своето национално освобождение, се заражда твърде мощно социалистическо движение и ярка социалистическа литература, която още в началото има своите корифеи като Димитър Благоев, Георги Кирков, Георги Бакалов, Димитър Полянов. И още по-интересно — социалистическите идеи, още в пелени у нас, оказват огромно въздействие върху интелигенцията и писателите на това време, в тях се излюпват почти всички по-значителни писатели на тоя период, които ще поемат след това съвършено различни пътища. В случая досега остава в сянка, неизтълкуван от нашите и съветските изследователи един такъв аспект на проблема за ранната социалистическа литература — в нея крайните, радикални отрицания на буржоазната действителност сякаш набират размах, сила, влияние и т. н. оттам, откъдето най-малко би могло да се очаква: от неразвитостта на буржоазните обществени отношения, от изостаналостта на страната на фона на общоевропейското развитие, от бързото рушене на патриархалните отношения, от съпоставката на още пресните възрожденски идеали с действителността след Освобождението и т. н. и т. н. Но това е друга тема. Става дума за това, което Марков добре е видял и забелязал, което той вижда и забелязва също в другите славянски литератури — още със своето зараждане, в най-ранните етапи на своето развитие социалистическата литература неизбежно остро поставя въпроса за своето място, перспективи, отношения със съществуващите литературни течения, за влиянията, взаимопроникванията с критическия реализъм и традициите на националния романтизъм, връзката и дълбокото разминаване с модернизма на съответното време, отношението към един или друг род авангардистки течения. Мисълта ми е, че пред изследователя Д. Марков българският литературен материал от Димитър Полянов до Христо Смирненски и от социалистическия период на символизма Яворов до своеобраз-

ната еволюция на модерниста Гео Милев към социалистическия реализъм в зародиш е съдържал и съдържа цялата сложна проблематика на последната му книга за социалистическия реализъм в неговите отношения с другите литературни методи и течения, за неговия характер като система от литературни форми, съдържа в потенция възможността да се извади заключението за неговата „историческа отвореност“ и естетическа широта като магистрален път за художествено познание на действителността.

Може да се каже, че сегашните положения от теорията на социалистическия реализъм в новата книга на Марков бяха подготвени естествено от неговите исторически екскурзии предимно из ранната социалистическа литература в България в книгата му „Генезис на социалистическия реализъм. Из опита на южнославянските и западнославянските литератури“ (1970). „Авторът на тази книга — се казва сега в новия труд от 1975 г. — се придържа към възгледа, че създаването на социалистическите литератури е свързано не само с пролетарско-революционните литературни течения; съществуват няколко линии в процеса на тяхното формиране“ (с. 14). Тъкмо на този проблем е посветена значителната част от книгата. А самият факт на участието на различни течения при формирането на литературата на социалистическия реализъм се разглежда като доказателство за широтата и разнообразието на тази система, която трябва да бъде синтез на най-доброто от художествените постижения на миналото и съвременността. По тази линия Марков атакува предишната теснота и сектантщина, свързани с трактовката на тази проблематика. Според него шумните декларации за широтата и необятните възможности на метода нямат никакво практическо значение, ако ние свързваме неговия генезис само с пролетарско-революционната литература.

Може да се каже, че движението на изследователската мисъл по тази линия днес е закономерен резултат от детайлното проучване на националния литературен материал. Тя е плод на по-диференцираното, внимателното изучаване от страна на светското литературознание на различните школи и течения, на преодоляване схемата реализъм — антиреализъм, на задълбоченото изучаване модернизма и авангардизма на XX в., на проучването типологията на реализма и романтизма, изобищо на непредубеденото изследване на литературната еволюция вместо попълването на априорни и най-често вредни конюнктурни тезиси, които привидно изглеждат много добродетелни, много „полезни“.

Във връзка с всичко това Марков изтъква сега два най-важни аспекта при проучване теорията на социалистическия реализъм — разглеждането на метода в контекста на световния художествен процес, в съотношение с другите литературни течения и разкриването естетическото богатство и възможности на социалистическия реализъм. Тъкмо това са мотивите, които обединяват неговата книга, присъствуват в оглеждането на литературните факти от нашата и другите славянски литератури, от литературата на социалистическата общност, пронизват всички пространни екскурзии из литературната история на XX в.

С оглед на тази изследователска задача е построена цялата книга, като Марков използва резултатите от изследванията на светските и нашите литературоведи в тази посока, а в други случаи развива становищата си в полемика с тях. Най-напред се изследват характерните черти на пролетарско-революционната литература в началните етапи на нейното развитие като основополагащ момент, като един от най-важните източници за формирането на метода. След това авторът се спира на утвърждаване принципа на партийността като процес, зависим от етапа на революционното работническо движение в дадена страна. Следва разглеждането на критическия реализъм и другите художествени течения през XX в., в техните отношения със социалистическия реализъм. Тук отново нашата литературна история му дава извънредно богат материал. Става дума за движението и промените в недрата на самия традиционен реализъм в твор-

чеството на Ст. Михайловски, Вазов, Яворов, Елин Пелин, Страшимиров, Ц. Церковски, П. Ю. Тодоров. При това изследователят се стреми да улови особеното за крупните художници на това време във връзка със засилването на социалния патос в тяхното творчество и отгласа на „бунта на масите“ в него, общото за всички тях по линията на отражението и влиянието на социалистическите идеи. Става дума също за усилването на чувството за история у художниците през този период като характерен белег. Освен това Марков сега много по-реално и близко до историческия процес разглежда явленията на българския и европейския модернизъм във връзка с отношенията им към социалистическото движение и формирането на новия метод. На този фон Д. Ф. Марков сега провежда и развива своята любима идея за сравнително проучване на литературите на социалистическите страни, стреми се да положи здрави теоретически основи на сравнителната история, вижда нашето бъдещо сътрудничество и интеграция тъкмо в тази насока, в този извънредно актуален план.

Целият изследван комплекс от проблеми отвежда Д. Ф. Марков към най-важния негов извод. Неслучайно последният раздел на книгата се нарича „Социалистическият реализъм — исторически открита система на художествени форми“. Това трябва да ни внуши, че най-важният теоретически извод от изследването не е априорно теоретическо положение, а естествен резултат от проучения материал из историята на южнославянските, западнославянските социалистически литератури, резултат от вникването в сложностите на самия исторически процес и от състоянието на тези литератури на новия етап, етапа на строителството на зряло социалистическо общество. Изводът от обзора, включващ и критическата, и литературоведската литература по въпроса, е формулиран кратко и ясно на с. 283—284: „По този начин в съвременната марксистическа наука все повече се утвърждава разбирането на социалистическия реализъм като принципиално ново естетическо образование, съвсем не затворено в рамките на един или дори няколко типа творчество, способи на художествено изображение, а представляващо исторически открита система на художествени форми. И тъкмо това определя особеностите на поетиката на социалистическия реализъм.“

Какво съдържание влага Марков в тези понятия? Преди всичко актуално, свързано с идеологическата борба днес. От една страна, той смята, че историческата откритост на метода преодолява и предпазва от догматическите грешки и от доктринерската закостенялост. От друга страна, това осигурява подходящ плацдарм за настъпление срещу ревизионистичните отстъпления от марксизма-ленинизма. От трета, отчита извънредно актуалния факт, че въпросът за естетическата широта и възможности на социалистическия реализъм през последните години става мяра за отношението към него на редица литератори от социалистическите страни, които иначе са склонни да го отъждествяват с догматизма и сектантството в работническото движение въобще. В това отношение позицията на Марков срещу догматизма, ревизионизма, неразбирането — съзнателно или несъзнателно — е напълно определена, тя е развита в конкретна полемика с определени автори.

За него не е останал скрит и фактът, че този род проблематика се явява своеобразен фокус, средоточие на идеологическата борба между двете системи в днешния свят. В полемиките си Марков се стреми да застане на солидна марксистическа база. За него широтата на естетическите възможности на социалистическия реализъм се основава върху борбата за правдиво изкуство, което вярно отразява тенденциите и състоянието на обществото. Нещо повече — широтата се диктува от лозунга за правдиво изкуство, което на нова основа използва безкрайните възможности, традиции, реалистични и романтични прийоми, за да каже своето правдиво слово по проблемите на човека в наше време.

„Както е безкраен процесът на познанието — пише той, — така безкрайно разнообразни са и формите на познанието. Художникът на социалистическия реализъм е свободен в избора на обекта, проблематиката, в търсенето на адекватни на обекта на изображението форми, в изследването и откриването на все нови и нови страни на действителността. При такава откритост на художественото познание на света, на социалистическия реализъм са естествено противопоставяни догми и нормативи. Неговата поетика — това не е застинал ред от прийоми, а непрекъснато развиваща се система от изобразителни средства“ (с. 294). И пак е радостно, че идеята за широките възможности на днешните социалистически литератури се мотивира с разнообразните явления в българската литература, с творчеството на Д. Димов, Г. Караславов, В. Андреев, Д. Талев, с процесите в нашата литература след Априлския пленум, като примерите са взети от творчеството на Н. Фурнаджиев, Д. Габев, Е. Багряна, П. Пенев, П. Матев, Д. Методиев, В. Ханчев, В. Петров, Л. Левчев, Н. Хайтов, Й. Радичков, Д. Фучеджиев, Е. Станев, А. Гуляшки, К. Калчев, П. Вежинов, А. Наковски, Г. Стоев и много други. Накрая е добавено, че примерите от съвременната българска литература са взети като израз на стилови тенденции, които говорят красноречиво за извънредно „широките възможности на социалистическия реализъм“ (с. 340).

Опитът на Д. Ф. Марков да характеризира социалистическия реализъм като открита естетическа система в книгата си за генезиса на метода, в една студия в „Новый мир“ (кн. 12, 1970 г.) и в една статия във в. „Правда“ (25. IV. 1973 г.) предизвиква възраженията и бележките на редица съветски литературоведи. Рецензираната книга съдържа много полемични моменти, в които Марков отговаря на своите критици. По-конкретно той се спира на възраженията на С. Можнягун, че в своите работи е допуснал принижаване на един от основополагащите принципи на реалистичното изкуство — изображението на живота във формите на самия живот, като го е подменил с така широко разбрана условност в изкуството, че реализмът се е разтворил в нея. В случая Марков обръща внимание върху това, че при него става дума не за „подмяна“, че той воюва срещу погрешната тенденция да се отъждествява социалистическият реализъм само с един тип поетика, в случая поетиката на класическия реализъм, че неправилно понятията за метода и понятията за поетика се смесват.

Тъкмо около въпроса за отношението на метода към поетиката и на поетиката към метода се разгрънаха споровете и след това. А. С. Бушмин предупреждава още преди това, че съществува опасна тенденция да се принижават и омаловажава реализмът, значението на предметната изобразителност. Той писа срещу литературоведите, които „изкуствено разширяват“ социалистическия реализъм уж в борба срещу догматизма и губят качествената определеност на понятието социалистически реализъм, като го превръщат в единен поток и отдават предпочитание на условните художествени форми. Марков отдава справедливост на тези опасения, но отново възразява по същата точка — опасността да се отъждестви качествено новият реализъм с един вид поетика, изкуствено да се стеснят неговите рамки до един тип изобразителни средства. В остра полемика влезе Марков по повдигнатите въпроси и с известния съветски литературовед А. И. Овчаренко, който по повод на неговите работи забеляза, че не бива социалистическият реализъм да се свежда до идейната програма на художника, а трябва да се държи сметка за това, че „той е също така и определена поетика“. В дадения случай възражението на Марков е по линията на разбирането необятните възможности на тази поетика, докато у А. Овчаренко според Марков тя се свежда до пресъздаване на живота във формите на самия живот.

След излизането на рецензираната книга полемиките не само не стихнаха, но получиха още по-голямо развитие, продължават и сега. Те са продължение и на няколкогодишните дискусии по страниците на „Вопросы литературы“, на ред

международни и вътрешни конференции. Интересно е, че един от опонентите на Д. Марков — А. Метченко — отбелязва, че за сегашните дискусии по проблематиката на социалистическия реализъм е характерен „Пафос широты“ (Октябрь, 1976, кн. 4). Едновременно с това в други съветски вестници и списания Я. Елсберг и Л. Якименко с нескрити резерви пожелаха да чуят повече за съдържанието на понятието „открита система“, за отношението на социалистическия реализъм към формите и стиловете на модернизма. В споменатата вече статия на А. Метченко имаше и упрек, отправен към Марков с по-определен идеологически нюанс — допуска се според него своего рода „конвергенция“ на социалистическия реализъм с модернизма.

Своеобразно полемично обобщение на всички тези дискусии, изследвания, конференции е голямата статия на Марков в кн. 1 на „Вопросы литературы“ за 1977 г. „Исторически открита система за правдиво изобразяване на живота“. Тук Марков обстойно отговаря на опонентите си и привежда нова аргументация в защита на своята теза. Статията навярно ще заинтересува мнозина български литературоведи и критици, излишно е тя да бъде преразказвана. Ще отбележа само някои по-важни, характерни моменти.

Преди всичко авторът задълбочава и разширява своята теоретическа и историческа аргументация. Марков не само не отстъпва от издигнатите положения, но ги развива, защитава и уточнява в хода на полемиката с непреклонното убеждение, че днес тъкмо естетическата широта и историческата перспективност на социалистическия реализъм се нуждаят от истинска литературоведска, философска и критическа разработка.

Сега в разкриването на своите исторически мотиви у Д. Ф. Марков се чувства патетика, на която не можем да останем чужди: „Художествената култура на социализма — пише той — обладава сега извънредно богат опит, повдигащ нови задачи и пред нейната теория. Всемирно историческата победа на съветския народ във войната против фашизма, обединението на всички прогресивни сили в тази борба, образуването на световната социалистическа система, дълбоките социални изменения на страните от „третия свят“ — това са фактори, обуславящи новия етап в духовния живот на различни народи и нации. Заедно със съветската култура в едно могъщо русло на социалистическата идея днес се развиват много национални култури. Те носят със себе си свои традиции, свой опит в художественото усвояване на света. Тяхната практика, отличаваща се с високи художествени ценности, съставлява изключително важно направление в съвременната световна култура, тя е неин авангард. И цялата тази практика е необходимо обективно да се изследва — самото движение на историята изисква нови теоретически обобщения. Този род изследвания неизбежно ни водят към изводите, че за идейно-художествената насока на социалистическата художествена култура органически са чужди догмите и постулатите — широтата на хоризонтите за възприемане на света осигурява истинско свободно развитие на творческите индивидуалности, на различните форми на художествената правда.“ С всичко това не можем да не се съгласим, ние искрено го приветствуваме.